

Handel & Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen Samenhang in Duurzame Ontwikkeling

Duurzaamheid in het Nederlandse Handelsbeleid

SOMO Memo | September 2010

Over deze reeks

Met deze reeks wil SOMO (Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen) een brug slaan tussen de onderwerpen handel en maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Deze twee terreinen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar worden vaak op afzonderlijke wijze benaderd. Het gaat hierbij enerzijds om de gedragingen en effecten van individuele (multinationale) bedrijven en bedrijfstakken, en anderzijds om het systeem waarvan zij deel uitmaken: de (internationale) handel. Terwijl het inmiddels algemeen geaccepteerd is dat bedrijven zich in hun bedrijfsvoering aan MVO-normen en regels dienen te houden, worden dergelijke normen bij afspraken over handelsliberalisering of investeringen tussen landen nog maar nauwelijks effectief geïntegreerd.

Voor het opnemen van MVO-regelgeving en -beleid voor bedrijven in internationale handelsregels valt daarom

nog een wereld te winnen. De afzonderlijke memo's laten zien dat een verscheidenheid aan onderwerpen – waaronder handelsverdragen, exportkredieten en handelsmissies – zowel een duidelijk MVO-aspect als een handels- en investeringscomponent bevatten. Deze memo geeft een kort overzicht van enkele achtergronden omtrent duurzaamheidsoverwegingen in het handelsdebat en -beleid en richt zich in het bijzonder op de inzet van de Nederlandse overheid.

Inleiding

Mogen overheden een lagere btw heffen op aantoonbaar duurzaam vervaardigde producten? Welke sociale- en milieucriteria kan de Europese Unie of Nederland stellen aan geïmporteerd hout of andere producten? Is het lokale overheden, zoals gemeenten, toegestaan ◉

om Fair Trade-criteria te hanteren in openbare aanbestedingen? Bij dergelijke vraagstukken over productiemethoden en -omstandigheden draait het onder andere om de vraag hoe handel en duurzaamheid zich tot elkaar verhouden. Liberalisering en vrijhandel kunnen bijdragen aan economische groei. Het is inmiddels duidelijk dat vrijhandel ook gepaard gaat met negatieve gevolgen voor mens en milieu.

Het betalen van lage lonen of milieuonvriendelijke productiemethoden kan bedrijven concurrentievoordelen opleveren. Over mogelijkheden om dergelijke omstandigheden te bestrijden door middel van handelsmaatregelen (denk aan een exportverbod op illegaal gekapt hout) bestaat veel onduidelijkheid. Niet in de laatste plaats omdat overheden vaak aangeven (terecht of niet) dat hun speelruimte door internationale afspraken zeer beperkt is. Het internationale handelsstelsel – met bijbehorende regels – beperkt inderdaad de mogelijkheden om negatieve gevolgen van vrijhandel te beteugelen. Alhoewel dit domein minder statisch is dan vaak wordt voorgesteld en de ruimte hiervoor in de laatste jaren toeneemt. Bij maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) waarbij de nadruk niet op producten of landen ligt, maar op het aanspreken van specifieke bedrijven of sectoren, spelen dergelijke internationale handelsafspraken nauwelijks een rol. Overigens zijn overheden ook bij MVO huisverig met regulering, mede vanwege concurrentieoverwegingen.

Deze memo schetst enkele achtergronden omtrent duurzaamheidsoverwegingen in het handelsdebat en -beleid en richt zich vooral op de inzet van de Nederland. De Nederlandse overheid spreekt in dit verband van Non Trade Concerns (NTC's). Een term die in het buitenland een wat specifiekere, vaak WTO-gerelateerde, betekenis kent. Gezien de complexiteit van het onderwerp sluit de memo af met een leeswijzer die geïnteresseerden de mogelijkheid biedt zich verder in het onderwerp te verdiepen. Deze memo is vooral bedoeld voor maatschappelijke organisaties en andere geïnteresseerden die al enige kennis van de beschreven problematiek hebben. SOMO moedigt hen aan deze informatie te benutten om duurzaamheidsoverwegingen systematische te verankeren in het Nederlandse handelsbeleid.

Duurzaamheid en handel; de dominee versus de koopman

Nederland staat al eeuwen bekend als handelsnatie. In publieke discussies wordt vaak benadrukt dat de Nederlandse economie en welvaart sterk afhankelijk zijn van internationale (vrij)handel. Hoewel het in de afgelopen eeuwen een goed gebruik was onder ontwikkelde landen om tarieven, subsidies en andere (fiscale) beleidsmiddelen te gebruiken om de eigen industrie te bevorderen, is het

hedendaagse recept voor economische ontwikkeling vooral gestoeld op handelsliberalisering. Dit levert momenteel inderdaad (vaak) positieve resultaten op voor ontwikkelde economieën. Deze landen hebben zich, mede door protectionistisch beleid, weten te ontwikkelen. Volgens econoom Ha-Joon Chang schoppen zij nu de ladder, waarlangs zij zelf omhoog klommen, weg voor andere landen door vrijhandel en liberalisering van hen te eisen.¹

In het Nederlandse handelsbeleid gaat volgens de overheid economische eigenbelang (de koopman) ogenschijnlijk goed samen met de Nederlandse inzet gericht op het verbeteren van de positie van ontwikkelingslanden (de dominee). In 2009 bracht het toenmalige kabinet een beleidsstuk uit over de onderliggende waarden in het Nederlandse handelsbeleid, getiteld: *Handelsbeleid en de vaste waarden in een veranderende wereldorde*.² Het stuk probeert inzichtelijk te maken hoe de inspanningen van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken in overeenstemming met elkaar zijn. Hieronder staan een aantal conclusies verkort weergegeven.³

De Nederlandse overheid stelt:

- dat de globale politieke en economische invloed van opkomende economieën groter wordt, waardoor opkomende landen enerzijds (beleids)concurrenten en anderzijds potentiële bondgenoten worden. Ondanks deze ontwikkeling blijft voor Nederland handels- en economische betrekkingen onlosmakelijk verbonden met de politieke aspecten van het buitenlandse beleid. Hieronder vallen de terreinen mensenrechten, armoedebestrijding, veiligheid en (geo)politieke stabiliteit. En steeds vaker milieubeleid en energie.
- dat in de EU de consensus groeit (binnen Nederland al langer breed gedragen) dat handel en politieke waarden samengaan en dat de externe betrekkingen op een coherente manier dienen te worden vormgegeven. Onder andere door verschillende samenwerkingsakkoorden, inclusief de geldende (politieke) dialoog en een duidelijk politiek afwegingskader.
- dat de marges waarin Nederland opereert beperkt zijn. De beleidsvrijheid die op nationaal niveau bestaat om via het handelsinstrumentarium op politieke punten van zorg actie te ondernemen, is per definitie beperkt: handelspolitiek is een communautaire bevoegdheid van de EU en ook de WTO-regels (Wereldhandelsorganisatie) stellen specifieke eisen aan maatregelen die landen willen nemen op dit snijvlak. Beleid zal in Europees kader worden gevoerd.
- dat Nederland een agendastellende en voortrekkersrol blijft spelen op kernwaarden. Er is een aantal basisbeginselen waaraan Nederland zal blijven vasthouden, teneinde ze een volwaardige plaats te geven in de betrekkingen met andere landen. In het bijzonder op de terreinen van bevordering van de mensenrechten

Non Trade Concerns binnen de WTO

Er bestaat geen eenduidige definitie voor NTC's. Wel zijn er binnen teksten van de WTO verscheidene aanknopingspunten te vinden over hun reikwijdte en invloedssfeer. In de preambule (juridisch niet afdwingbaar) van de overeenkomst tot oprichting van de WTO streeft de organisatie naar een optimaal gebruik van natuurlijke rijkdommen van de wereld, in overeenstemming met het doel van duurzame ontwikkeling.⁴ Volgens het Landbouwakkoord van de WTO moeten binnen de geplande landbouwhervormingen (lees: liberaliseringsproces) NTC's in acht worden genomen.⁵ De aandachtsgebieden die onder de noemer van NTC's vallen zijn onderwerp van discussie en lijken zich over de jaren heen

uit te breiden. Zo noemt de preambule van het Landbouwakkoord expliciet voedselzekerheid en milieubescherming.

Een in 2007 verschenen studie naar NTC's geschreven in opdracht van de Nederlandse overheid, hanteert een meer inclusieve benadering en voegt hieraan toe:⁶ volksgezondheid, arbeidsrechten, sociale zekerheid, goed bestuur, nationale veiligheid, culturele identiteit, toegang tot kennis, consumentenbelangen en dierenwelzijn. Meer algemeen spreken de auteurs van deze studie van 'maatschappelijke overwegingen die zeer uiteenlopende maatschappelijke aspiraties en zorgen betreffen'.

en het tegengaan van de verspreiding van massavernietigingswapens is het kabinet van mening dat de handelsbetrekkingen ook gebruikt dienen te worden om deze doelstellingen te realiseren.

Het derde punt – de mogelijkheden om via het handelsinstrumentarium op maatschappelijke en politieke aandachtspunten beleid te voeren – staat in het vervolg van deze memo centraal. De Nederlandse overheid spreekt in dit kader van Non Trade Concerns (NTC's). Zij hanteert een bredere definitie dan in het internationale handelsjargon gebruikelijk is. Volgens haar vallen onder NTC's alle handelsmaatregelen die genomen worden om recht te doen aan belangen of waarden die buiten het onmiddellijke domein van de handelspolitiek vallen.

Non Trade Concerns: oorsprong en definities

De Nederlandse overheid stelt dat NTC's een verzamelterm is voor overwegingen van niet-commerciële aard die een rol spelen bij de internationale handel. De term suggereert echter een zekere tweedeling of tegenstelling tussen handels- en duurzaamheidsbelangen (zoals bescherming van het milieu, mensenrechten, arbeidsrechten en rechten en belangen van lokale gemeenschappen), terwijl men zich terecht kan afvragen of dit het geval is. In de huidige internationale orde lijken trade concerns een duidelijk primaat te hebben over NTC's. Enerzijds bestaat er een sterk internationaal institutioneel stelsel (met sanctioneerbare rechten en normen) voor het reguleren en beschermen van handel, waar de WTO en andere handelsverdragen deel van uitmaken. Anderzijds is er sprake van een gefragmen-

teerder internationaal kader waarin niet-economische belangen, zoals mensenrechten of het milieu, worden genormeerd, met een tekortschietend systeem van afdwingbaarheid.

WTO-conflict en conformiteit Non Trade Concerns

Veel ontwikkelde landen hebben de afgelopen jaren herhaaldelijk geprobeerd NTC's op de WTO-agenda te plaatsen. Ontwikkelingslanden vrezen hierbij soms protectionistische motieven. Duurzaamheid moet volgens deze landen niet worden aangewend om de Europese landbouw, industrie of werkgelegenheid te beschermen. Tevens klinkt vanuit maatschappelijke organisaties het geluid dat NTC's niet los staan van algemene handelspolitiek, maar dat het gehele handelsbeleid afgestemd moet worden op duurzame ontwikkelingsdoelen. Daarbij zouden bijvoorbeeld alle verdragen en regels van de WTO in principe getoetst moeten worden aan de mate waarin ze bijdragen aan de doelstellingen die de WTO zich stelt in haar preambule. In hoeverre huidige WTO-regels beleidsruimte bieden voor het stellen van eisen aan productiemethoden is een ingewikkeld juridisch vraagstuk waarover de meningen zijn verdeeld. Nadere beschouwing hiervan valt om die reden grotendeels buiten het bestek van dit schrijven. De eerder aangehaalde studie van Bossche et al. is grotendeels gewijd aan de vraag naar WTO-conformiteit van maatregelen betreffende niet-product gerelateerde productieprocessen.⁷

Om er kort iets over te zeggen,⁸ specifieke maatregelen die landen willen nemen met het oog op duurzaamheid,

kunnen strijdig zijn met WTO-regels. In het bijzonder als de maatregel de handel tussen landen belemmert. De WTO-rechtelijke toetsing van dergelijke maatregelen omvat een beoordeling op grond van de Algemene Overeenkomst inzake Tarieven en Handel (GATT)⁹, waarbij met name het discriminatieverbod van belang is. Dit artikel verbiedt discriminatie tussen producten ingevoerd uit Lidstaten van de WTO en vergelijkbare binnenlandse producten. Of er sprake is van een vergelijkbaar product hangt af van verschillende criteria zoals de fysieke eigenschappen van het product, de tariefclassificatie, het eindgebruik, de consumentenvoorkeuren en de substitueerbaarheid.

Wat betreft duurzaamheidseisen is het een belangrijke vraag of productiemethoden (denk aan ontbossing, kinderarbeid, en onduurzame visvangstmethoden) van

invloed zijn op de kwalificatie vergelijkbaar.¹⁰ Over het algemeen zijn de uiterlijke kenmerken van een product niet te herleiden tot productiemethoden. Het maken van onderscheid op basis van 'niet-productgerelateerde verwerkings- en productiemethodes' is binnen het WTO-recht een omstreden onderwerp. Het lijkt er op dat in de huidige stand van zaken alleen productiemethoden die leiden tot andere fysieke eigenschappen (bijvoorbeeld onbespoten en bespoten groenten en fruit) van een product als niet vergelijkbaar geassocieerd mogen worden. Een schending van WTO-regels, zoals het discriminatieverbod, is niet per definitie verboden. Er zijn namelijk zogenaamde rechtvaardigingsgronden (uitzonderingsmogelijkheden) geformuleerd.¹² Artikel XX van de GATT bevat een algemene uitzonderingsbepaling en staat WTO-leden onder strikte voorwaarden mogelijkheden toe om maatregelen in

Wat is Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)?

Handelsmaatregelen ter bevordering van duurzaamheid komen tegenwoordig vaak pas tot stand als de zelf-regulerende werking van markten op sociaal of milieuvlak ernstig tekort schiet. Hierbij is het interessant dat het aanspreken van bedrijven op hun maatschappelijke verantwoordelijkheden juist opkwam door de gebrekkige en volstrekt tekortschietende reacties van overheden op sociale en ecologische misstanden. Zoals na de Bhopal-explosie in India (1984) en de olie lekkage van de Exxon Valdez in Alaska (1989). Het waren vooral niet-gouvernementele organisaties (NGO's) die MVO op de agenda's van zowel overheid als bedrijven trachtten te zetten door middel van lobby, dialogen en acties. MVO is inmiddels in de Westerse wereld niet meer weg te denken uit het discours van zowel overheden als bedrijfsleven. Een deel van de bedrijven brengt MVO in de praktijk. De grote internationaal opererende ondernemingen hebben inmiddels bijna allemaal gedragscodes en beleidsuitgangspunten op het gebied van MVO ontwikkeld. Minder duidelijk is, ondanks alle maatschappelijke verslagen die geproduceerd worden, in hoeverre deze codes ook worden geïmplementeerd en nageleefd.

Er bestaat geen eenduidige definitie van het begrip MVO. MVO is in het jarenlange debat een containerbegrip geworden waaruit iedereen selecteert wat hem of haar gelegen komt. Volgens de 35 maatschappelijke organisaties en vakbonden verenigd in het MVO Platform is MVO: 'Een resultaatgericht proces waarbij

een bedrijf over de gehele keten van zijn activiteiten verantwoordelijkheid neemt over de effecten van deze activiteiten op sociaal, ecologisch en economisch gebied, daarover verantwoording aflegt en de dialoog aangaat met belanghebbenden.'¹¹ Internationaal overeengekomen verdragen, zoals de verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en talloze milieuverdragen scheppen niet alleen verplichtingen voor overheden maar brengen ook verplichtingen en verantwoordelijkheden voor bedrijven met zich mee. Daarnaast zijn er in internationaal verband richtlijnen en normen ontwikkeld die zich specifiek richten op de verantwoordelijkheden van ondernemingen. Dit zijn onder meer de OESO-Richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen en de ILO Tripartite Beginselverklaring betreffende Multinationale Ondernemingen en Sociaal Beleid. In het MVO Referentiekader brengt het MVO Platform in kaart welke internationale verdragen en andere afspraken tot maatschappelijke verplichtingen en verantwoordelijkheden van bedrijven leiden. In toenemende mate worden er ook in handelsverdragen afspraken tussen overheden gemaakt over de naleving van dergelijke verdragen. Ook geeft het Referentiekader weer welke operationele principes van belang zijn voor een effectieve en geloofwaardige implementatie van MVO-beleid. Waar MVO de nadruk legt op de individuele verantwoordelijkheid van bedrijven, gaat het bevorderen van duurzaamheid door middel van handelsmaatregelen juist uit van collectieve maatregelen.

te instellen die rekening houden met NTC's. In het kort gezegd moeten eventuele importmaatregelen een driedelige toets doorstaan. Ze dienen politiek verstandig, juridisch pleitbaar en praktisch werkbaar te zijn.¹³

Verder is het van belang op te merken dat de WTO functioneert in overeenstemming met het civiel recht. Dat wil zeggen: niet proactief. De organisatie ziet niet op eigen initiatief toe op de naleving van verdragsbepalingen. De uitleg hiervan komt naar voren in uitspraken van geschillencommissies die conflicten tussen leden behandelen. De uitleg en reikwijdte van Artikel XX en andere bepalingen worden bepaald door jurisprudentie van de WTO in zaken die zijn voorgelegd door de leden van de WTO. Het speelveld om producten te weren op basis van gehanteerde productiemethoden is dus beperkt. Aan de andere kant lijkt er sprake te zijn van een zekere ontwikkeling in de WTO-jurisprudentie die landen meer ruimte biedt om duurzaamheidsoverwegingen in handelsbeleid mee te nemen. Ook handelsbeleid is mensenwerk en niet in steen gebeiteld. WTO-regels zouden niet als rechtvaardiging moeten dienen voor het afzien van noodzakelijke maatregelen om mensen en milieu een volwaardige plaats in nationaal en internationaal economisch beleid te geven. Het bepalen van de omvang van die ruimte is een dynamisch proces. Waarbij zowel nieuwe onderhandelingen als uitspraken over WTO-recht de beleidsruimte voor NTC's bepalen. In de leeswijzer achterin de memo staan een aantal publicaties genoemd die nader ingaan op de WTO-regels en jurisprudentie omtrent NTC's.

Duurzaamheid in bilaterale of regionale handelsverdragen

Hoewel de term Non Trade Concerns vooral bekend is in relatie tot WTO-regels, is er in niet-WTO vrijhandelsverdragen in toenemende mate aandacht voor duurzame ontwikkeling. Dit kan op verschillende manieren worden geadresseerd: door duurzaamheid (door middel van politieke of milieuclausules) op te nemen; door een opschortende werking aan de essentiële clausules toe te kennen en door het koppelen van bredere politieke overeenkomsten en vrijhandelsakkoorden. Vooral de VS en Europa zetten sterk in op dergelijke mogelijkheden. Nederland sluit zelf geen vrijhandelsverdragen met anderen landen, maar doet dit gemeenschappelijk als lidstaat van de Europese Unie. Algemeen is het basisprincipe van een vrijhandelsakkoord het bevorderen van handel (en investeringen). Eén van de belangrijkste middelen hiertoe is het verlagen van invoertarieven en andere handelsbarrières. In de preambule van veel van de verdragen die de Europese Unie met ontwikkelingslanden afsluit, staat dat de eerbiediging van mensenrechten en de ontwikkeling van een duurzame economie een kernprincipe van de overeen-

komst is. In sommige gevallen wordt er ook in de bepalingen van het verdrag expliciet verwezen naar de belangrijkste arbeidsnormen van de ILO en naar milieuverdragen. Deze toezeggingen zijn echter vaak niet bindend, er ontbreken adequate toezichtmechanismen en landen worden maar beperkt ondersteund in het voldoen aan dergelijke verplichtingen.

De EU kent aan ontwikkelingslanden unilaterale handelspreferenties toe onder het Algemeen Preferentieel Stelsel (APS+) om daarmee duurzame ontwikkeling in deze landen te bevorderen. Op basis van deze APS+ worden extra preferenties toegekend aan kwetsbare ontwikkelingslanden die de verplichtingen van 27 verdragen op het gebied van mensenrechten, arbeidsrechten, milieubescherming en goed bestuur geratificeerd en geïmplementeerd hebben.¹⁴ Vrij recent heeft de Europese Unie in het kader van een APS+-regeling maatregelen genomen tegen een land dat mensenrechten schendt.¹⁵ Dergelijke maatregelen zijn zeer uitzonderlijk. Sri Lanka zal vanaf midden augustus 2010 haar extra voordelige markttoegang tot de Europese Unie verliezen. Dit omdat zij heeft nagelaten een aantal belangrijke mensenrechtenverdragen van de Verenigde Naties te implementeren, zoals afgesproken in de APS+-overeenkomst.

Nederlands beleid op handel en duurzaamheid

Naar aanleiding van diverse Kamervragen in 2005 over handel en duurzaamheidsbelangen heeft het Ministerie van Economische Zaken een onderzoek laten uitvoeren naar de mogelijkheden en beperkingen van beleidsmaatregelen ten behoeve van de NTC's. Het onderzoek, geschreven vanuit een multilateraal perspectief, gaat in op de effecten van die maatregelen op ontwikkelingslanden.¹⁶ Na het verschijnen van deze studie stuurden de toenmalige Ministers van Ontwikkelingssamenwerking en Economische Zaken midden 2007 een brief naar de Kamer waarin ze een breed overheidstraject aankondigden op het terrein van NTC's.¹⁷ Dit traject, waarbij naast Economische Zaken en Buitenlandse Zaken ook andere ministeries betrokken waren, had tot doel het ontwikkelen van een Kabinetsvisie NTC's. Als onderdeel hiervan heeft de overheid actief bijdragen gezocht en gekregen van het bedrijfsleven, NGO's, de wetenschap en andere belangstellenden. Door een website, verdiepingsbijeenkomsten op deelthema's en seminars is er veel kennis en informatie over dit onderwerp verzameld. Als resultaat hiervan heeft het kabinet in mei 2009 een brief naar de Tweede Kamer gestuurd met daarin de 'Kabinetsvisie Non Trade Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd'.²¹

Handel en duurzaamheid: de houtcasus

Productie, consumptie en handel van (illegaal) hout brengt verschillende NTC's samen: ontbossing en daaraan gerelateerd het verlies aan biodiversiteit; een toename aan CO₂-uitstoot en ook sociale gevolgen voor de lokale bevolking.¹⁸ Deze en andere problemen rondom illegale houtkap geven een kenmerkend beeld voor de verschillende dilemma's die NTC's typeren.

Door het falen van overheden in het terugdringen van illegale houtkap door middel van wetgeving en internationale afspraken ontstaan in 1990 verschillende particuliere certificeringmechanismen voor hout. Landen die wel bereid zijn wetgeving te initiëren die de invoer van onduurzaam hout beperken, worden teruggefloten. Door klachten van ontwikkelingslanden bij onder andere de GATT (de voorloper van de WTO) werd bijvoorbeeld Oostenrijk verplicht om in 1992 een wet voor de invoer van onduurzaam tropisch hout in te trekken. Om dit gebrek aan regelgeving te compenseren werd een jaar later de Forest Stewardship Council (FSC) opgericht. Een internationaal multistakeholderinitiatief met als doel het bevorderen van verantwoord beheer van bossen. In de jaren die daarop volgden, ontstonden ook verschillende door de industrie opgezette certificeringinitiatieven, die succesvol de concurrentie met FSC aangingen.

Door beperkte effecten van dergelijke initiatieven op het terugdringen van illegale houtkap, ontwikkelde de Europese Unie in 2003 het EU-actieplan over wetshandhaving, goed bestuur en handel in de bosbouw (FLEGT; Forest Law Enforcement, Governance and Trade). Het Europees Parlement nam dit actieplan in 2005 aan. Binnen FLEGT gaat de EU bilaterale Partnership Agreements met producerende landen aan. Onderdeel van deze overeenkomst is dat legaal geoogst en verhandeld hout een vergunning krijgt. Hout uit FLEGT-landen zonder

zo'n vergunning wordt geweerd. Op het moment zijn er FLEGT-overeenkomsten afgesloten met Ghana, Congo en Kameroen. Onderhandelingen vinden plaats met Maleisië, Indonesië, Liberia en Centraal Afrika.¹⁹ FLEGT-overeenkomsten zijn zo ontworpen dat ze, hoogstwaarschijnlijk, niet strijdig zijn met WTO-verdragen omdat ze aan een aantal specifieke voorwaarden voldoen: er wordt met ontwikkelingslanden onderhandeld; de nalevingmechanismen zijn in handen van het productieland zelf; en de regeling werkt hierdoor – in de praktijk – niet marktversturend en discrimineert andere importeurs niet (belangrijke WTO-geboden).²⁰ Omdat tot op heden slechts drie landen een FLEGT-overeenkomst tekenden, zijn de gevolgen van het initiatief (nog) zeer gering.

In juni 2010 stemde het Europees parlement in meerderheid voor een wet die illegaal hout op de Europese markt verbiedt. Bedrijven in Europa moeten houtproducten uit risicolanden onderzoeken en het land van herkomst kunnen traceren (due diligence) door middel van FLEGT-vergunningen, private initiatieven als FSC of effectieve risico-managementsystemen op bedrijfsniveau. Hoewel totale zekerheid omtrent WTO-compatibiliteit is uitgesloten (alleen jurisprudentie kan hier uitsluitel bieden), lijkt deze aanpak niet in strijd met WTO-principes. Er vindt geen discriminatie plaats tussen producenten van binnen en buiten de EU en er is geen sprake van onnodige marktverstoring (alleen een inspanningsverplichting voor importeurs in bijzondere gevallen). Bovenstaande ontwikkelingen laten zien dat in de bosbouw – vergelijkbaar met voedselveiligheid – er tal van interessante ontwikkelingen plaatsvinden met betrekking tot NTC's. Het illustreert echter ook dat dit een zaak is van een lange adem. De inzet van Nederland op het gebied van illegaal hout en NTC's staat in de leeswijzer in de Kabinetsvisie NTC's en handelsbeleid.

Het toenmalige kabinet zag 'NTC's binnen het handelsbeleid' als één van de beschikbare instrumenten binnen de bredere inzet gericht op duurzame ontwikkeling. Het kabinet kiest er voor om de inzet op het gebied van NTC's binnen handelsbeleid via drie sporen aan te pakken: multilateraal; in EU-verband en unilateraal.

In multilateraal verband

De Nederlandse inzet in internationale en multilaterale fora voor wat betreft NTC's in het algemeen:

- het kabinet zet in op naleving van internationale normen (in relatie tot duurzaamheid, zoals ILO- of mensenrechtenverdragen).
- waar nog geen internationale normen bestaan wordt ingezet op hun ontwikkeling in die fora waar kennis en kunde over het specifieke onderwerp aanwezig is.
- het kabinet zal waar mogelijk de totstandkoming van handelsmaatregelen die NTC's effectief aanpakken in

de geëigende fora (voor zover die bestaan) actief ondersteunen.

- ❑ Nederland blijft via de EU aandringen op het opnemen van NTC's op de WTO-agenda.
- ❑ de WTO respecteert standaarden die vastgelegd zijn in andere multilaterale fora. Nederland wil de interpretatieruimte die de WTO-jurisprudentie biedt optimaal benutten en is bereid in specifieke gevallen de interpretatieruimte hieromtrent weloverwogen op te zoeken.

In EU-verband

Voor de algemene Nederlandse inzet in EU-verband voor NTC's wordt onderscheid gemaakt tussen vrijhandelsakkoorden en het Algemeen Preferentieel Stelsel:

Vrijhandelsakkoorden

- ❑ Nederland steunt de inzet van de Europese Commissie om in vrijhandelsakkoorden een hoofdstuk over handel en duurzame ontwikkeling op te nemen. Het kabinet steunt de lijn van de Europese Commissie die de nadruk legt op samenwerking en stimulerende maatregelen.
- ❑ Nederland zet zich in voor een evenwichtige balans in ieder nieuw handelsakkoord tussen de dimensies van duurzame ontwikkeling, bijvoorbeeld door 'sociale clausules' af te spreken met derde landen en nauw toe te zien op naleving van deze clausules. Nederland spant zich hierbij ook in voor een deugdelijk sanctieneringsmechanisme en een rol voor de ILO en steunt hierin de Europese Commissie.
- ❑ Waar relevant zet Nederland zich ervoor in om flankerend beleid gericht op het oplossen van de knelpunten bij ratificatie en naleving van internationale afspraken onderdeel van handelsakkoorden te laten zijn.
- ❑ Nederland streeft naar de opname van het onderwerp MVO in de handelsakkoorden.

Algemeen Preferentieel Stelsel (APS)

- ❑ Nederland streeft naar verdere handelsliberalisering, bijvoorbeeld ten aanzien van de oorsprongregels en de tarieven, in het kader van het vergroten van kansen op ontwikkeling.
- ❑ Nederland streeft naar de versterking van de mogelijkheden voor ontwikkelingslanden om gebruik te maken van het APS+.
- ❑ Nederland zet zich daarnaast in voor tactvol toezicht op het EBA, APS en APS+-stelsel. Zij helpt landen waar nodig met het naleven van gemaakte afspraken, maar zal in het geval van herhaaldelijke 'wanprestaties' aandringen op het opschorten van preferenties.

Unilaterale inzet

Voor unilaterale inzet van Nederland op het gebied van NTC's bevat de kabinetsvisie een afwegingskader met zeven toetsingscriteria:

- ❑ welk doel wordt beoogd?
- ❑ welke maatregelen kunnen worden ingezet (handelsmaatregelen of andere typen maatregelen die een effect hebben op de handel)?
- ❑ onderzoek naar alternatieven?
- ❑ in overeenstemming met door Nederland aangegane internationale verplichtingen en niet (verkapt) protectionistisch of onnodig discriminatoir van aard?
- ❑ afweging van economische, juridische en politieke risico's?
- ❑ gevolgen voor ontwikkelingslanden?
- ❑ de kosten, uitvoerbaarheid en handhaving in relatie tot het doel?

Op het eerste gezicht lijken de bovengenoemde elementen op de drie niveaus omvangrijk. Tot nu toe is er geen sprake van specifieke uitwerkingen op onderdelen in beleidsbrieven of concrete toezeggingen op onderdelen. In recente Kamerdebatten en in de beantwoording van Kamervragen wordt met enige regelmaat verwezen naar de kabinetsvisie. In het bijzonder is de inzet van Nederland in Europa en de WTO een vaak terugkerend thema. Daarbij merkt het kabinet op dat het er de voorkeur aan geeft multilateraal te handelen, daarna in Europees verband en pas daarna unilateraal. De toezegging van de overheid om zich internationaal in te zetten voor duurzaamheid in relatie tot handelsbeleid is vooruitstrevend. Alleen is dat voor de buitenwereld moeilijk te controleren, want die besprekingen zijn vaak geheim. Bovendien zal het resultaat van deze inzet alleen op lange termijn zichtbaar zijn.

Naast het onderscheid tussen verschillende niveaus waarop het kabinet aandacht voor NTC's concreet vorm wil geven, heeft zij ook een aantal casussen uitgewerkt. Namelijk: biobrandstoffen, kinderarbeid, dierenwelzijn en duurzaam en legaal hout. De casussen zijn illustratief opgezet en geven handen en voeten aan de soms vrij abstracte uitwerking van de kabinetsvisie. In de leeswijzer staat een verwijzing naar de kabinetsvisie waarin de casussen te vinden zijn.

NTC-moties

Naar aanleiding van de kabinetsvisie zijn een aantal moties door Tweede Kamerleden ingediend.²² De SP was samen met de PvdA, GroenLinks, D66 en PvdD van mening dat de brief van het kabinet over de NTC's te weinig concrete maatregelen liet zien. In de motie werd de regering verzocht criteria op te stellen op het gebied van mensenrechten, arbeidsrechten, dierenwelzijn en milieu die als leidraad kunnen dienen bij dilemma's op het gebied van NTC's en handel. De motie is verworpen.

Een motie van de ChristenUnie is echter wel aangenomen (ondersteund door de SP, GroenLinks, D66, de PvdD, de SGP en het CDA). Hierin wordt de regering verzocht duurzaamheids- en dierenwelzijnseisen te stellen aan importproducten van buiten de EU. Dit om een juridische uitspraak van de WTO te forceren waaruit duidelijk wordt welke eisen aan importproducten gesteld mogen worden. Daarnaast wordt de regering verzocht Europese lidstaten te vragen hierin gezamenlijk met Nederland op te trekken, en tevens ontwikkelingslanden te ondersteunen in het voldoen aan Europese eisen. Hoewel het kabinet de motie afraadt, verwijst zij naar een WTO-procedure (aangespannen door Canada en Noorwegen) over het EU-importverbod op zeehondenbont dat mede op initiatief van Nederland is ingesteld. De regering verwacht dat de uitspraak de mogelijkheden inzichtelijk maakt om in het kader van de WTO-regels uitzonderingen op vrijhandel te plaatsen.²³

Betrokkenheid maatschappelijke organisaties

Verscheidene maatschappelijke organisaties waren uit eigen beweging en op uitnodiging van verschillende ministeries, betrokken bij het overheidstraject aangaande NTC's. Gevraagd en ongevraagd hebben zij input gegeven door middel van discussiestukken, ingezonden brieven en aanwezigheid op verscheidene seminars. Het is niet mogelijk om hier een uitputtend overzicht te geven van alle bijdragen en invalshoeken die aan bod kwamen. Organisaties verenigd in het MVO Platform en de Coalitie Eerlijke Handel (CEH) hebben reacties geschreven op de kabinetsvisie. Hieronder een aantal van de belangrijkste aandachtspunten. In de leeswijzer staan links naar de volledige brieven.

Op het gebied van handel stelt de CEH onder andere dat:

- het kabinetsbeleid gebaat zou zijn bij duidelijke, vooropgestelde criteria die als leidraad kunnen dienen bij concrete afwegingen indien bijvoorbeeld milieu-overwegingen of mensenrechten zich moeilijk verhouden tot handelsbelangen.
- de kabinetsvisie aan kracht wint indien het kabinet een concrete invulling geeft aan de toezicht op naleving van sociale clausules in de verdragsteksten. Om de effectiviteit te vergroten zouden sociale clausules in handelsakkoorden vergezeld moeten gaan van afspraken over de monitoring ervan, en van sanctiemogelijkheden.
- er meer aandacht moet komen voor de bestaanszekerheid van kleine boeren. Het is van groot belang om aandacht te hebben voor specifieke problemen van kleine producenten en de (on)mogelijkheden voor hen om te voldoen aan de certificeringsvoorwaarden van rijke landen en grote supermarktketens.

- het kabinet zich sterker zou moeten uitspreken over het in EU-verband integreren van sociale, mensenrechten- en milieuaspecten in EU-handelsverdragen, zodat handel en mensenrechten elkaar daadwerkelijk versterken. Ook bestaande verdragen dienen aangepast te worden als blijkt dat het verdrag negatieve sociale en milieugevolgen heeft.

Het MVO Platform steunt het idee van het kabinet om MVO op te nemen in handelsakkoorden. Het platform stelt echter dat de relevantie daarvan afhangt van de manier waarop dit wordt vormgegeven en uitgevoerd. Minimale voorwaarden voor een zinvolle opname van MVO (alsmede – andere – duurzaamheids- en mensenrechtenbepalingen) zijn:

- afspraken op basis van internationaal overeengekomen normen;
- concrete formulering van gezamenlijk te bereiken doelstellingen en monitoring daarvan;
- voor die sectoren waarin beide landen samenwerken en substantiële economische belangen hebben, afspraken op gebieden als arbeids- en milieu-inspectie;
- (continuering van) handelspreferenties – zoals APS en APS+ – bij zichtbare vooruitgang op afgesproken doelstellingen; de mogelijkheid van sancties inbouwen of het intrekken van preferenties bij het systematisch schenden van afspraken (volgens een onafhankelijke monitoring).

Conclusie

Wereldwijde duurzame ontwikkeling is alleen mogelijk als er fundamentele veranderingen plaatsvinden in de huidige productie- en consumptiewijze. Dit gaat echter niet vanzelf, de afgelopen decennia hebben aangetoond dat een *laissez-faire* benadering, waarin markten zelfstandig en steeds internationaler opereren zonder te veel bemoeienis van de staat, allerlei negatieve effecten voor mens en milieu met zich meebrengt. Het besef, ook bij de Nederlandse overheid, begint te groeien dat deze externe effecten (zoals armoede, gezondheidsproblemen, mensenrechtenschendingen, milieuvervuiling), niet door de markt zelf worden opgelost en dat effectief ingrijpen van autoriteiten noodzakelijk is (unilateraal, regionaal en globaal). Voor de Nederlandse overheid doet zich een paradoxale situatie voor. Ze lijkt, de laatste jaren althans, meer dan ooit bereid om duurzaamheid in handelsbeleid te agenderen. Alleen de beleidsruimte daarvoor is beperkter dan ooit. Hierdoor verschuift de nadruk vaak naar zelfregulering door de markt waarbij de overheid zich vooral richt op het stimuleren en aanspreken van individuele bedrijven, over het algemeen op een tamelijk vrijblijvende basis.

Hoewel deze aanpak positieve vruchten kan afwerpen, is het ook van belang om de institutionele systematiek achter internationale handel te verduurzamen. Door internationale regels, gemaakt binnen de WTO en wellicht nog belangrijker binnen de EU, kan Nederland eenvoudigweg niet unilateraal allerlei beleid instellen om duurzame handel te bevorderen. Echter er is meer mogelijk dan er op het eerste gezicht lijkt, zelfs handelsafspraken worden door mensen gemaakt en staan niet in steen gebeiteld. En naast ontwikkelingen in het handelsbeleid blijkt ook uit de jurisprudentie van internationale handelsconflicten dat er steeds meer oog is voor duurzaamheidsbelangen. Het zou al een

stap in de goede richting zijn als de overheid meer oog had voor potentiële conflicten tussen de handelsbelangen van duurzaamheidsdoelstellingen. Daarnaast moeten inspanningen op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen beter worden gecoördineerd met duurzaamheidvraagstukken in het handelsdiscours. Zo kan MVO bijvoorbeeld een volwaardige plaats krijgen in handelsverdragen. In relatie hiermee moeten Westerse overheden de samenwerking met ontwikkelingslanden bedrijfsleven aangaan over hoe in de praktijk prijsontwikkeling, consumptie- en productieprocessen in overeenstemming kunnen worden gebracht met duurzame ontwikkeling.

Leeswijzer

WAT	WAAR
Informatief	
P. Van den Bossche, N. Schrijver, & G. Faber, Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns en EZ, Kabinetsvisie Non-Trade Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 2009	http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handelsbeleid.html
Overheid	
Ministerie van Buitenlandse Zaken, Handelsbeleid en vaste waarden in een veranderende wereldorde, Ministerie van Buitenlandse Zaken en Ministerie van Economische Zaken, 2009	< https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31985-1.html >, (juni 2010)
Website Handel en Duurzaamheid van de Nederlandse regering	www.handelenduurzaamheid.nl
Kabinetsvisie NTC's, 2009	http://static.ikregeer.nl/pdf/KST131216.pdf
Bronckers et al, WTO/EG-rechtelijke toetsing van de door de projectgroep duurzame productie van biomassa opgestelde Duurzaamheidscriteria, Herziene eindrapportage, 2007	http://www.handelenduurzaamheid.nl/web/uploads/WTO-EG%20rechtelijke%20toetsing%20duurzaamheidscriteria%20Van%20Dorne.pdf
Maatschappelijke organisaties	
Reactie MVO Platform op kabinetsvisie Non Trade Concerns, 2009	http://mvoplatform.nl/publications-nl/Publication_3099-nl
Reactie CEH op kabinetsvisie Non Trade Concerns, 2009	http://eerlijkehandel.nu/dossiers/non-trade-concerns
MVO Referentiekader van het MVO Platform, 2007	http://mvoplatform.nl/publications-nl/Publication_2758-nl/
CIEL, Is world trade law a barrier to saving our climate? 2009	http://www.ciel.org/Publications/ClimateTradeReport_foee-ciel_sep09.pdf

Eindnoten

- 1 Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder – Development Strategy in Historical Perspective*, London; Anthem Press, juni 2002
- 2 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Handelsbeleid en vaste waarden in een veranderende wereldorde, Ministerie van Buitenlandse Zaken en Ministerie van Economische Zaken, TK 2008-9, 31985, nr. 1, 8 juni 2009, <<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31985-1.html>>, (juni 2010)
- 3 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Handelsbeleid en vaste waarden in een veranderende wereldorde, Ministerie van Buitenlandse Zaken en Ministerie van Economische Zaken, TK 2008-9, 31985, nr. 1, 8 juni 2009, <<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31985-1.html>>, (juni 2010)
- 4 WTO, Environmental Issues, Sustainable Development, <http://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/sust_dev_e.htm>, (juni 2010): The Preamble to the Marrakech Agreement Establishing the World Trade Organization (the 'WTO Agreement') includes direct references to the objective of sustainable development and to the need to protect and preserve the environment. It says WTO members recognize that: 'Their relations in the field of trade and economic endeavour should be conducted with a view to raising standards of living, ensuring full employment and a large and steadily growing volume of real income and effective demand, and expanding the production of and trade in goods and services, while allowing for the optimal use of the world's resources in accordance with the objective of sustainable development, seeking both to protect and preserve the environment and to enhance the means for doing so in a manner consistent with their respective needs and concerns at different levels of economic development.'
- 5 WTO, Article XX, <http://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/art20_e.htm>, (juni 2010): Members agree that negotiations for continuing the process will be initiated one year before the end of the implementation period, taking into account: (c) non-trade concerns, special and differential treatment to developing-country Members, and the objective to establish a fair and market-oriented agricultural trading system, and the other objectives and concerns mentioned in the preamble to this Agreement
- 6 P. Van den Bossche, N. Schrijver, & G. Faber, Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns en EZ, Kabinetsvisie Non-Trade-Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 06/05/2009, BEB/HPG/ 9080303, <<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handelsbeleid.html>>, (juni 2010)
- 7 P. Van den Bossche, N. Schrijver, & G. Faber, Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns en EZ, Kabinetsvisie Non-Trade-Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 06/05/2009, BEB/HPG/ 9080303, <<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handelsbeleid.html>>, (juni 2010)
- 8 Zie vooral: P. Van den Bossche, N. Schrijver, & G. Faber, Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns en EZ, Kabinetsvisie Non-Trade-Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 06/05/2009, BEB/HPG/ 9080303, <<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handelsbeleid.html>>, (juni 2010) en M. Bronckers et al, WTO/EG-rechtelijke toetsing van de door de projectgroep duurzame productie van biomassa opgestelde Duurzaamheidscriteria, Herziene eindrapportage, 30 augustus 2007, Van Doorne, <<http://www.handelenduurzaamheid.nl/web/uploads/WTO-EG%20rechterlijke%20toetsing%20duurzaamheidscriteria%20Van%20Doorne.pdf>>, (juli 2010)
- 9 Daarnaast zijn ook de Overeenkomst inzake Technische Handelsbelemmeringen (TBT-Overeenkomst) en de Overeenkomst inzake Subsidies en Compenserende Maatregelen (SCM-Overeenkomst) in de toetsing meegenomen.
- 10 M. Bronckers et al, WTO/EG-rechtelijke toetsing van de door de projectgroep duurzame productie van biomassa opgestelde Duurzaamheidscriteria, Herziene eindrapportage, 30 augustus 2007, Van Doorne, <<http://www.handelenduurzaamheid.nl/web/uploads/WTO-EG%20rechterlijke%20toetsing%20duurzaamheidscriteria%20Van%20Doorne.pdf>>, (juli 2010)
- 11 MVO Platform, Wat is MVO, <www.mvoplatform.nl/wat-is-mvo>, (juli 2010)
- 12 M. Bronckers et al
- 13 P. Van den Bossche, N. Schrijver, & G. Faber, Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns en Ez, Kabinetsvisie Non-Trade-Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 06/05/2009, BEB/HPG/ 9080303, <<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handelsbeleid.html>>, (juni 2010), Bronckers et al onderscheiden zestal stappen waarin de toetsing aan Artikel XX kan worden onderverdeeld. Stap 1: Valt het publieke belang onder Artikel XX? Stap 2: Is een territoriale link aanwezig? Stap 3: Is een maatregel proportioneel? Stap 4: Kunnen internationale verdragen een inbreuk rechtvaardigen? Stap 5: Is overleg gevoerd met andere Lidstaten? Stap 6: Is de ingeroepen rechtvaardiging van niet-economische aard? Bronckers et al, WTO/EG-rechtelijke toetsing van de door de projectgroep duurzame productie van biomassa opgestelde Duurzaamheidscriteria, Herziene eindrapportage, 30 augustus 2007, Van Doorne, <<http://www.handelenduurzaamheid.nl/web/uploads/WTO-EG%20rechterlijke%20toetsing%20duurzaamheidscriteria%20Van%20Doorne.pdf>>, (juli 2010)
- 14 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Handelsbeleid en vaste waarden in een veranderende wereldorde, Ministerie van Buitenlandse Zaken en Ministerie van Economische Zaken, TK 2008-9, 31985, nr. 1, 8 juni 2009, <<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31985-1.html>>, (juni 2010)
- 15 Zie voor meer informatie: EU External Trade press release , EU regrets silence of Sri Lanka regarding preferential import regime, 05/07/2010, <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/888&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>>, (juli 2010)
- 16 P. Van den Bossche, N. Schrijver, & G. Faber, Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns en EZ, Kabinetsvisie Non-Trade-Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 06/05/2009, BEB/HPG/ 9080303, <<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handelsbeleid.html>>, (juni 2010)
- 17 Achtergrond site van het Ministerie van Economische Zaken over dit traject, Handel en Duurzaamheid, <<http://www.handelenduurzaamheid.nl/web/>>, (juni 2010)
- 18 Kabinetsvisie Non Trade Concerns en Handelsbeleid: Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, Ministerie van Economische Zaken, 6 mei 2009 <<http://static.ikregeer.nl/pdf/KST131216.pdf>> (augustus 2010)

-
- 19 Zie: European Commission, Forest and Illegal Logging, <http://ec.europa.eu/development/policies/9interventionareas/environment/forest/forestry_intro_en.cfm> (juni 2010)
 - 20 D. Brack, Combating Illegal Logging, WTO rules, Briefing Paper, Energy, Environment and Resource Governance | June 2009 | EERG IL BP 2009/01, <<http://www.illegal-logging.info/uploads/IllegalloggingandWTOCH.pdf>> (juni 2010)
 - 21 Ez, Kabinetsvisie Non-Trade-Concerns en Handelsbeleid, Verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd, 06/05/2009, BEB/HPG/ 9080303, <<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/05/07/kabinetsvisie-non-trade-concerns-en-handels-beleid.html>>, (juni 2010)
 - 22 Economische Zaken, Moties en Toezeggingen, <http://www.rijksbegroting.nl/2010/voorbereiding/begroting,kst132831b_25.html> (juni 2010)
 - 23 Zie voor meer informatie, ASIL, The WTO Seal Products Dispute: A Preview of the Key Legal Issues, January 2010, <<http://www.asil.org/files/insight100113pdf.pdf>>, (juni 2010)

Colophon

Auteurs: Martje Theuws & Roos van Os

Ontwerp: Annelies Vlasblom

Layout: Frans Schupp

Druk: PrimaveraQuint

ISBN: 978-90-71284-64-9

Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen
Centre for Research on Multinational Corporations

Sarphatistraat 30
1018 GL Amsterdam
The Netherlands

T: +31 (0)20 639 12 91

F: +31 (0)20 639 13 21

info@somo.nl

www.somo.nl

SOMO richt zich op onderzoek en activiteiten gerelateerd aan het beleid en het gedrag van multinationale ondernemingen in hun internationale context. Hiermee wil SOMO, direct of indirect, een bijdrage leveren aan duurzame economische, sociale en ecologische ontwikkeling, het verbeteren van arbeidsomstandigheden en de positie van arbeiders, het bieden van tegenwicht aan multinationale ondernemingen en de bestrijding van uitbuiting, armoede en ongelijkheid wereldwijd. SOMO coördineert en faciliteert verschillende netwerken, waaronder het MVO Platform en de Coalitie EerlijkeHandel (CEH).

Deze publicatie is tot stand gekomen met financiële ondersteuning van het Nederlands Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Gedrukt op FSC gecertificeerd papier.

